

Mihalj Szentmártoni

ODAKLE ZLO U ČOVJEKU?*

Uvod

Svjestan sam hazardnosti ove teme. O zlu, odnosno protiv zla, lakše je propovijedati negoli govoriti o njemu smireno, da ne kažemo objektivno. Zlo zapravo i nije predmet psihologije; ono je u prvom redu teološki, a zatim filozofski problem. Psihologija se bavi čovjekom pod vidikom njegove psihičnosti. Najviše što možemo i smijemo konstatirati jest to da čovjek može činiti zlo. Ali, treba li više od toga?

Kamo se zapravo smješta psihološka analiza u problemu zla? Filozof tvrdi da zlo postoji, bar u negativnom smislu, kao deprivacija, kao nedostatak dobra. A ipak neki su ljudi dobri! Teolog zna korijen zla: istočnim grijehom »načeta« ljudska narav. A ipak nismo svi jednako zli! Upravo u ovu individualnu varijaciju na temu zla smješta se psihološka analiza. Ne pitamo se za zadnji korijen zla, ne istražujemo zašto je čovjek zao, nego zašto čini zlo. Predavanje ima četiri dijela: stvarnost zla, korijeni agresivnosti, motivi zla i nadvladanje zla.

Stvarnost zla ili neiskorjenjivi Kainov kompleks

Kain upravlja svijetom! — tom stravičnom vizijom započinje svoju knjigu L. Szondi, otac analize sudbine.¹ Kainov kompleks ne znači samo

* Predavanje održano na Tribini FTI u Zagrebu, 7. ožujka 1984.

¹ SZONDI, L., *Kain, Gestalten des Bösen*. Huber, Bern 1969.

suparništvo braće oko očeve ljubavi, već istodobno predstavlja projekciju »zlih nagona« koji postoje u čovjeku i iskazuju se zločinom, častoljubljem, ljubomorom, prijevarom. Stoga Kainov kompleks u širem smislu možemo shvatiti kao *simbol zla* koje više ili manje postoji u svakom čovjeku kao negativan dio ličnosti.

Na žalost, treba reći da se od Kainova biblijskog vremena zli nagoni u čovjeku nisu nimalo promijenili, tako da uglavnom svijetom vlada Kain. Onaj koji u to sumnja — piše Szondi — neka čita povijest svijeta pa će se uvjeriti da se ona ne sastoji samo od napretka i humanizma već mnogo više predstavlja krivulju u okviru koje su tragični padovi u obliku velikih i malih ratova, uništavanja kulture te spaljivanja i progona najnaprednijih ljudi koji su svojim djelima zadužili čovječanstvo.

Szondi je uvjeren da se čovjekova nagona priroda nije izmijenila, samo što su kultura i civilizacija primorali čovjeka da razvije poseban arsenal »tehnike maskiranja« svojih kainističkih težnji, što je svoj puni izraz dobilo osobito u politici i diplomaciji, gdje se Kain najčešće predstavlja pod maskom prijateljstva i zabrinutosti za mir u svijetu. Doduše, tako rade jaki, a slabi, koji ne mogu prihvatiti svoj negativni dio ličnosti, podliježu glasu savjesti i postaju neurotičan ili psihotičari, odnosno bolešću se brane od svojih kainističkih težnji s kojima je svjestan dio ličnosti u konfliktu, što i dovodi do formiranja Kainova kompleksa.

Može li biti mračnije vizije svijeta, čovjeka i povijesti od ove kainističke? Skloni smo optužiti Szondija za pretjerivanje, za izmišljanje, za pesimizam, možda za morbidno gledanje na svijet i čovjeka. No, možemo se i zamisliti nad porukom njegovih razmišljanja. Bez dubljeg ulaženja u utemeljenost njegove antropologije bilo bi neodgovorno njegve misli jednostavno okarakterizirati kao plod bujne mašte ili ostatak mračnoga srednjeg vijeka. To više što neki eksperimentalni podaci, bar neizravno, potvrđuju toliku čovjekovu spremnost za zlo da je to zaprepastilo čak i eksperimentatore.²

Spremnost na zlo ili Abraham-test

Okrutnost nije uvijek posljedica tiranske podčinjenosti i potlačenosti. Autoritet se sluša i onda kad ne primjenjuje silu već se poziva samo na autoritet. Jedan od najpotresnijih i najšokantnijih psiholoških eksperimenata izveo je 1961. socijalni psiholog Stanley Milgram u New Havenu. Taj je eksperiment postao glasovit zbog nevjerojatnih rezultata. Zatim je bio ponavljan u mnogim zemljama, uvijek s istim ishodom. To je test poslušnosti da se čini zlo, a nazvan je »Abraham-testom«, od kojeg se također tražila poslušnost radi poslušnosti, bez shvaćanja razloga. Mil-

² *Nav. djelo, str. 8.*

gram je zapravo htio ispitati koliko su ljudi spremni okrutno kazniti nepoznata čovjeka zbog poslušnosti.³

Za ovaj eksperiment bili su, bez obzira na profesiju, odabrani muškarci iz New Havena i Bridgporta u dobi između 20. i 50. godine. Pošto im je isplaćena velika svota kao odšteta za izgubljeno vrijeme, voditelj im je eksperimenta rekao da će sudjelovati u vrlo važnom projektu za ispitivanje utjecaja kazne na pamćenje. **TJ** tu svrhu formirat će se parovi: jedan će biti »učitelj«, a drugi »učenik«. Prema unaprijed konstruiranom planu, za učitelja je uvijek odabran onaj koji nije bio upućen u eksperiment, dok su »učenici« bili upućeni u pravu svrhu ispitivanja. Učenici su zatim bili postavljeni na neku vrstu električne stolice. Trebalo je da oni odgovaraju na određena pitanja radi testiranja pamćenja. »Učitelj« je dobio upute da svaki krivi odgovor svojeg »učenika« kazni jednim, uvijek jačim električnim šokom. Taster za izazivanje električnog šoka imao je 30 različitih jačina voltaže, od 45 do 450 volti, a kraj svake jačine su bile ispisane riječi, npr. »lagani šok« kod 45 volti, a »opasnost, težak šok« kod 450 volti. Neupućeni »učitelj« na početku je primio mali šok od 45 volti kao pokus da se uvjeri u stvarnost eksperimenta.

Pogrešni su se odgovori »učenika« množili, a učitelji su povećavali dozu šoka. Kod 75 volti učenik je počeo jaukati, kod 180 volti moliti za milost, kod 300 volti bi zauriao i zamuknuo. Voditelj eksperimenta je naredio: »Morate nastaviti, nemate drugog izbora.« Učitelji su nastavljali: 65 % ispitanika iz New Havena i 48% iz Bridgporta poslušali su njima potpuno nepoznatog eksperimentatora unatoč vrlo uvjerljivim stenjanjima »žrtve«, sve do gorkog završetka s najvećom dozom elektrošoka.

Rezultati su šokirali čak i eksperimentatore, znanstvenike. Kako je moguće da u naprednim, prosvjetljenim šezdesetim godinama dvadesetog stoljeća, na zapadnoj obali slobodne i demokratske Amerike, ima uglednih, mirnih građana koji su spremni nanijeti nevjerojatne boli njima potpuno nepoznatim osobama zbog znanstvenog eksperimenta? Naravno, bilo je mnogo prigovora i nevjerice: učitelji su, sigurno, slutili da se ne radi o pravom eksperimentu nego o triku. To je lako demantirano promatranjem ponašanja »učitelja«. Čim bi žrtve počele jaukati i vikati, učitelji bi postali nervozni, napeti i nemirni, pravili su grimase, nervozno, se smijali, znojili se, drhtali, grizli usnice. Znači, vjerovali su u ono što čine. Neki su glasno odbijali da nastave eksperiment. Očito, patnja njihovih žrtava bila im je nenasivna. Mnogi su okretali glave od žrtve, ali ipak nisu prestajali davati elektrošokove. Svi su imali konflikt savjesti,

³ MILGRAM, S., »Behavioral Study of Obedience«, u *J. of Abnormal and Soc. Psychology*, 1963, 67. Ovdje citiram opis eksperimenta po HACKER, F., *Aggression*. Rowohlt, Reinbeck b. Hamburg 1974, 229. i dalje.

protestirali su, ali su ipak nastavili. Neki su se oštro izražavali o nečovječnosti eksperimenta — ali su i dalje dijelili šokove.

Osobito je bio jak protest Nijemaca koji su tvrdili da se nakon iskustva nacističkih zločina »iz poslušnosti« nešto slično ne može kod njih ponoviti. Prije eksperimenta 40 vodećih profesora psihijatrije izrazilo je svoja prethodna predviđanja o rezultatima. Prognozirali su da će većina ispitanika stati kod 150 volti, tj. kad jaukanje žrtava postane glasno; samo 4% ustrajat će do 200 volti, a neznatnih 0,1%> ići će do kraja. U stvarnom eksperimentu 62% ustrajalo je do kraja!

Bilo bi nepravedno svim tim ljudima pripisati sadističke značajke. Prethodni i naknadni testovi pokazali su da se radi o uljudnim, dobroćudnim, lojalnim građanima koji nikom dosad nisu učinili ništa nažao. Ali kad su pristali na eksperiment, nisu više osjećali odgovornost koja bi ih emocionalno distancirala od situacije, vođeni motom: autoritet bi morao znati što čini, inače ne bi bio autoritet.⁴

Ove rezultate možemo analizirati i tumačiti na različite načine. No možda je najvažnije: oni u nama ostavljaju goraki osjećaj apsurdnosti i neshvatljivosti kad smo pred tajnom zla. Kako je to moguće — pitamo se i mi zajedno s eksperimentatorima — da čovjek može nanijeti bol pa čak smrt drugom čovjeku kojeg uopće ne poznaje? Slutnja je jeziva: Ima u nama — da se izrazimo krajnje eufemistički — poslušnost da činimo zlo. Abraham je bar vjerovao da sluša Boga kad je bez pitanja bio spreman žrtvovati svojeg Izaka. Ali koga su slušali ovi »obični građani«? Autoritet znanosti! Pitanje je više no opravdano: gdje su granice te poslušnosti? Ili nešto grublje rečeno: Zašto je čovjek zao? To je zapravo središnji problem ovog predavanja. Pokušat ćemo analizirati *psihološke motive zla*. Dakle, ne zanima nas u prvom redu filozofsko tumačenje zla kao takvog; niti ćemo se izravno baviti teologijom porijekla zla u svijetu. Nas zanimaju motivi zla u pojedinca.

Psihološko shvaćanje zla

Zlo je — počnimo s time — u najmanju ruku dvoznačna riječ. Prije svega treba razlikovati pretrpljeno zlo od nanesenog zla. *Pretrpljeno* zlo znači nesreću, siromaštvo, smrt kad se čovjek osjeća izručenim, žrtvom neke sile pred kojom je nemoćan. *Naneseno* zlo javlja se u obliku nasilja, okrutnosti, rata, koje čovjek uzrokuje i odgovoran je za njih. Ali zlo se može promatrati i kao ranjivost ili čak promašenost ljudskoga života.⁵ Začudo, kad govorimo o zlu, gotovo isključivo mislimo na

⁴ HACKER, *nav. dj.*, str. 230.

⁵ Usp. BATCKE, M., *Das Bose bei S. Freud und C. G. Jung*. Patmos. Diisseldorf 1978, str. 14.

to kako su »neki drugi« zli i nepravedni. Teško je — ako i uopće moguće — uživjeti se, iskustveno shvatiti: *ja sam zao*. Odakle ta teškoća?

K. Rahner konstatira da je današnji čovjek izgubio spontanost da se osjeća i da se prizna grešnikom. Mjesto toga pokušava se čovjek prikazati jednostavnim produktom bezimenog razvoja, kao slučajna kombinacija anonimnih događanja. U tom se kontekstu ono što su stari nazivali krivnjom onda prikazuje kao neizbježno trenje u toj evoluciji prirode i povijesti. I suvremena psihologija ima svoj dio odgovornosti u tome: ona je uzrokovala da se krivnja percipira kao produkt podzemlja, dakle nešto što čovjek ne stvara nego pretrpi. U najboljem slučaju smatra se kao reakcija naravi, ali nipošto kao nešto zbog čega bi čovjek bio odgovoran sebi ili Bogu. A postoji i vrlo značajna shizofrenija u današnjem shvaćanju krivnje: gotovo smo svi spremni glasno i agresivno napadati i osuditi ono zlo koje rade drugi, ali malokad se nađu ljudi koji priznaju vlastitu krivnju ili čak čine pokoru.⁶

Želimo li krenuti tragom psiholoških motiva zla, moramo poći od nekih osnovnih aksioma. Riječi »dobro« i »zlo« spadaju u prarječnik: postoje u svakom jeziku i svaki ih čovjek razumije već od djetinjstva. Ovo razumijevanje spada na smislenost istine koju ni jedan čovjek ne gubi potpuno. Ima ideja kojima razum ne može protusloviti — kaže Fichte. Jedna od njih glasi: osobe imaju pravo. To je, dakle, taj aksiom koji stoji u temelju psihološke analize zla. Iskusni psihijatar i analitičar Albert Gorres svjedoči: »još nisam susreo pacijenta u psihoterapiji, koji ne bi imao visoko razvijenu i osjetljivu svijest vlastitih prava.«⁷ Ova je institucija očita i neuništiva. Time zapravo dotičemo neiskorjenjivi temelj dobra, ali istodobno i čvrsto polazište za pobijanje zla. Postoji u čovjeku elementarna rasudna moć koja u biti može razlikovati pravo od nepravde, dobro od zla, makar je u pojedinim slučajevima i zakazala.

Osnovno polazište za shvaćanje zla u čovjeku jest, dakle, očita spoznaja iz neposrednog iskustva: Ja imam pravo, ljudi imaju prava, dakle postoji pravda i nepravda, dobro i zlo. Kad govorimo o zlu, onda, zapravo, mislimo na nepravdu. Postoji li drukčiji pojam zla, neka zasad ostane otvoreno pitanje.

Gdje se ne krši pravda, nema zla ni na nebu ni na zemlji. Ta spoznaja jezgra je i Freudova shvaćanja zla. Za njega je zlo ono što društvo zabranjuje i kažnjava, jer smeta ljudskom suživotu, osobito u obliku sebičnosti, pohlepe, agresije, ali također u obliku nagonskih težnji. Drugim riječima, zlo je za Freuda *bezobzirnost*.⁸ Unatoč tome, nije zlo sama agresivnost, nego agresija ako vodi do poremećaja zajedničkog života. U biologiji i psihologiji zlo se prečesto ograničava samo na agresiju. Ipak, niti

« GORRES, A. — RAHNER, K., *Das Bose*. Herder, Freiburg 1982, str. 203.

⁷ Usp. GORRES, *nav. dj.* 22.

⁸ FREUD, S., *Civilization and its Discontents*. Norton, New York 1961, str. 42, *passim*.

je zlo uvijek agresivno, niti je agresivnost uvijek zlo. Ali ostaje istina da je nepravedna agresija paradni slučaj zla, jer se u njoj očituju osnovne crte svakog zla.⁹ Zato ćemo posebno analizirati ljudsku agresivnost.

Agresivnost kao sinonim za zlo

Zlo se u psihologiji zove agresija: napad na drugu osobu. Pitanje zašto je čovjek agresivan zauzima obilan prostor u psihološkim sitraživanjima. Sve teorije o agresivnosti mogu se svrstati u jednu od ovih triju skupina.

1. *Nagonske teorije.* Čovjek je po naravi agresivno biće. Pretpostavlja se postojanje jednog biološkog mehanizma koji bi bio urođen i koji uzrokuje agresivno ponašanje. To je pravi pravcati instinkt koji u određenim vremenskim intervalima mora naći put za zadovoljenje. Ovamo spadaju instinkt smrti psihoanalize te borbeni instinkt K. Lorenza. Doduše, ove teorije nemaju eksperimentalnih dokaza, a i vrlo su ideološki obojene. Kad bi one bile istinite, mogli bismo ovo predavanje završiti gorkom konstatacijom: zlo je naša sudbina. Na sreću, one to nisu.

2. *Dollard-Millerova teorija frustracije-agresije.* Uzrok za agresivno ponašanje nije više instinkt nego doživljaj frustracije. Teorija je plauzibilna, a ima i nešto eksperimentalnih dokaza koji su, međutim, dvoznačni. Naime, reakcija na frustraciju može biti mnogovrsna, agresija je samo jedan od načina reagiranja. (Reakcija može biti i prilagođena, npr. pojačani napor, redefinicija situacije ili cilja, odabiranje alternativnih putova do cilja; a neprilagođeni načini su i regresija i fiksacija i rezignacija).

Zajedničko gornjim dvjema teorijama jest to da je agresija neizbježna: ona čini stabilnu točku socijalnog života. Našim rječnikom: zlo je nužno, neotklonjivo. Budući da frustracije uvijek ima, agresija kipi u nama. Jedino što se može učiniti jest da osiguramo neke sigurnosne ventile s pomoću kojih možemo kanalizirati, odnosno kontrolirati agresivnost.¹⁰ Da bismo izišli iz ovog začaranog kruga, potrebno je uzeti u obzir složenost mentalne elaboracije koja nije svodiva na igru vanjskog pritiska. Frustracija automatski ne izaziva grubo ponašanje nego stvara stanje osjećajnog buđenja koje se može razriješiti na različite načine. Otud novo shvaćanje agresije.

3. *Socijalni model A. Bandure.* Ljudi se ne rađaju s urođenim nagonom ili potencijalom nasilja nego se agresivno ponašanje uči iskustvom. To učenje počinje opažanjem agresivnog i nasilnog ponašanja kod drugih, što će služiti kao model ponašanja u analognim situacijama. Trostruki su

• Usp. GORRES, *nav. dj.*, str. 28.

¹⁰ BANDURA, A., »La violenza nella vita quotidiana«, u *Psicologia contemporanea*, 1981, 8, No 48, str. 47. i dalje.

izvori koji pružaju takav model: obitelj, skupina pripadanja i sredstva javnog priopćavanja. Utjecaj obitelji određuje fiksaciju jednog modela interakcije u razrješenju konflikata agresijom, a socijalni ambijent i sredstva komunikacije to potvrđuju.¹¹

Premda nemamo nakanu ovo razmišljanje pretvoriti u posve moralističke osude zla, ne možemo a da se na ovom mjestu zajedno s uglednim Bandurom ne zamislimo nad nekim pojavama suvremenog života koje, čini se, potenciraju agresiju, odnosno zlo. Uzmimo kao primjer TV sa superherojima koje nam nudi. Gledano sa stajališta socijalizacije, tu je najmanja samokontrola. TV ima izravan odgojni utjecaj. A način na koji se nasilje prikazuje takav je da smanjuje inhibiciju. Fizička agresija obično je prikazana kao najbolje rješenje konflikta, imajući tako konotaciju »zdrave« i »korisne« agresije. Analiza TV-filmova pokazuje da su najveći »proizvođači« kadavera upravo superheroji i općenito »pozitivni junaci«. Implicitna poruka stoga glasi: nasilje je glavno sredstvo trijumfa i pobjede dobra nad zlom.

Možda je dobro radi primjera za gornju analizu prisjetiti se na ovom mjestu dvaju filmova koji su se prikazivali u nas: filmova o Borgijama i Gandhiju. U Borgijama stvarni »heroj«, makar negativan, ali ipak heroj jest Cezare. Ostali su uglavnom beskrvni likovi, bez kičme, volje, u nama bude sažaljenje, prezir ili odvratnost. Samo Cezare može zagolicati čovjekovu samosvijest. Kome treba takav model? Nasuprot njemu stoji Gandhi sa svojom porukom nenasilja. Zanimljivo je i korisno promatrati reakcije publike za vrijeme tog filma: tišina, sabranost — sigurni izražaji dubokog dojma.

Ako tražimo odgovor na pitanje gdje počinje zlo, on na žalost glasi: u najranijem djetinjstvu! Tučemo djecu da bismo ih naučili kako se ne smiju tući! Agresijom se želi iskorijeniti agresija. Osnovna je pogreška mnogih roditelja u tome što na agresivan način žele dijete naučiti neagresivnom ponašanju.¹²

Kako god shvaćali ili tumačili agresivnost, jedno je sigurno: nasilja, i to onog besmislenog, iracionalnog, ima. Agresivnost je stvarnost. E. Fromm, gradeći je na Freudovoj koncepciji o narcizmu, ovako shvaća funkciju agresivnosti. Narcizam, u svojem zloćudnom obliku, uzrokuje iskrivljenje stvarnosti i dovodi do hipertrofije ega koje se pošto-poto mora braniti da se nacrističko ja ne bi srušilo. Mržnja prema drugima, ali i među narodima, pa prema manjinama itd. izravna je posljedica narcizma. Narcizam je strast tolike snage da se u mnogih osoba može usporediti samo s nagonom za samoodržanje ili održanje vrste, dapače, često se čini jačim od njih.¹³

¹¹ Na istom mjestu, str. 48—49.

¹² Usp. HACKER, *nav. dj.*, str. 183.

¹³ FROMM, E., »La guerra nasce dall'amore di sé«, u *Psicologia contemporanea*, 1982, 9, No 52, str. 23.

Fromm razlikuje dvije vrste agresivnosti: dobroćudnu i zloćudnu. Dobroćudna služi za održanje individue, biološki je primjerena situaciji i nestaje kad prođe opasnost. Zloćudna agresivnost, koja je sinonim za destruktivnost i okrutnost, specifična je samo za čovjeka, a gotovo sasvim nepoznata u životinjskom svijetu: ne služi nikakvoj svrsi, osim toga što rađa osjećaj zadovoljstva.¹⁴

Time stižemo do srži problema. Zašto je čovjek okrutan? Odgovor na ovo pitanje psihologija nudi analizom motiva.

Motivi zla

Možda bi bilo najjednotsavnije prepričati biblijsko shvaćanje početka i izvora zla i reći: Čovjek je po naravi ranjen i ranjiv, nosi u sebi sklonost prema zlu. To sigurno stoji. Međutim, ostaje otvoreno pitanje, ako smo svi dionici iste ranjene naravi, zašto su ipak neki više skloniji zlu, nasilju, agresivnosti, okrutnosti, od drugih? Na to pitanje, bar fragmentarno, odgovor daje istraživanje motiva zla.

Pitanje bismo mogli i ovako formulirati: Zašto katkad djelujemo protiv vlastitog dobra? Za psihologa, naime, zlo na prvi pogled i nije nešto osobito tajanstveno, već banalna stvarnost. Jer gdje god se susreće zlo, nade se i neki motiv. Nigdje nema zla djelovanje radi samog zla. To — psihološki — ne može ni sam davao. A motivi su i ovdje, kao inače, *vrednote i dobra*. Lopov krade zato što za sebe želi bogatstvo žrtve, ili zbog toga što traži uzbuđenje pustolovine, ili pak stoga što time zadovoljava neku infantilnu potrebu. Dakle, motiv je uvijek tu, i to motiv koji u sebi ne može biti zao. Čovjek može htjeti samo neku vrednotu. On jednostavno nije u stanju htjeti ne-vrednotu kao takvu.¹⁵ Pogledajmo najčešće motive za zlo.

1. *Zlo je dobro na krivom mjestu.* Zlo se uvijek pokazuje s ugodne strane. Pa čak i na prvi pogled u sebi negativnim postupcima, kao što su mržnja, droga, škrtost, čovjek uvijek hoće nešto pozitivno. Jer ni tamo gdje se zlo čini iz zlobe, akter ne može izbjeći osjećaj snage, suverene neovisnosti pred zakonodavcem ili zakonom, a to je ipak pozitivan osjećaj. Suvremeni vandalizam nije neshvatljiva perverzija, nego gerilski rat protiv svijeta koji se čini neprijateljskim. Rušenje i mučenje drugih daje iluziju božanske moći i veličine. Napokon, svaka nepravda rađa osjećaj slobode, neovisnosti o diktaturi nametnute ljestvice vrednota, koju nismo mi stvorili i nad kojom nemamo vlast, osim u obliku uništavanja.

¹⁴ FROMM, E., «Anatomia della distruttività umana», u *Psicologia contemporanea*, 1982, 9, No 52, str. 30.

¹⁵ Usp. GORRES, *nav. dj.*, str. 41.

2. *Zlo je krivi ideal o sebi.* Osnovno polazište svakog čovjeka jest težnja, želja za sretnim, zadovoljnim poželjnim životom na koji, osjećamo, imamo pravo. Mi veću sličnost s Bogom uvijek tražimo u horizontu ne samo dobrih nego upravo prisiljavajućih motiva: užitak, snaga, znanje, poboljšanje svijeta. Toga se nitko ne može odreći, čak ni samoubojica. Čovjek može samo očajati i zaključiti da se taj cilj nikad ne može postići, ali taj se cilj ipak ne može nijekati.

3. *Zlo kao propust.* Obično se zaustavljamo na aktivnom pogledu na zlo, učinjenom zlu. No jednako je važan i propust koji stvara vakuum što postaje izvorom, pokretačem nepravde. Na paradoksalan način volja može ne-htijenje i ne-rad shvatiti kao dobro: jednostavno biti. Ali nerad bez dosade nije dan svima — to je umjetnost. U zapadnoj civilizaciji i »nerad« je aktivnost, tj. otklanjanje aktivnosti. Naš »odmor« obično je grčevito djelovanje. Ali ovdje se, očito, radi o nečem višem. Propust da se ne poštuju prometni znakovi može nekome nanijeti veliko zlo.

4. *Zlo kao protest.* Protest se može usmjeriti protiv kvalitete stvarnosti, protiv uskogrudnosti, boli i patnje. Tko potpuno otklanja ove nerješive strane stvarnosti, otklanja samu stvarnost: Stvoritelja i stvorenja zajedno. Jedan od uvjeta nadvladanja zla upravo je razumijevanje za smisao negativnog, neuspjeha, boli i žalosti. Prihvaćanje je uvjet sreće i mira. Ako je stvarnost u dubini i u konačnoj svojoj utemeljenosti smisljena i dobra, onda ni patnja, koja prije ili poslije stiže svakog čovjeka, ne smije ispasti iz ovog okvira smislenosti.

Jedna od najmlađih psihoterapija, ali od velikog antropološkog značenja, jest pristup Artura Janova, koji je otkrio terapijsko djelovanje prihvaćanja boli. On svoje pacijente navodi na to da što intenzivnije ožive prošla bolna iskustva. Takvo prihvaćanje vlastite boli ima ne samo zapanjujuće terapijsko djelovanje na neuroze i psihosomatske simptome, nego na neobičan način oplemenjuje čovjeka.¹⁶

5. *Zlo kao krivi suverenitet i prisvajanje prava.* U svakom zlu čovjek raspolaže nečim nad čime nema pravo raspolaganja. On sam hoće postaviti nova mjerila. Kompleks Boga nikad nije izumro iz čovjeka. Prema Richteru, to je zapravo bijeg iz narcističke nemoći u narcističku snagu. Početak tog procesa možda je tamo negdje na izlazu iz srednjeg vijeka, ali traje još i danas.¹⁷

Nabrojili smo neke od mogućih motiva za zlo. Sigurno ih ima mnogo više. Najneposredniji zaključak iz ovog letimičnog pregleda motiva bio bi, da je zlo mnogoznačan pojam, možda bi bolje bilo govoriti o zlima.

¹⁶ Usp. HARPER, R. A., *The New Psychotherapies*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N. J. 1975, str. 128. i dalje.

¹⁷ RICHTER, H. E., *Der Gotteskomplex*. Rowohlt, Reinbek b. Hamburg 1979, str. 23. i dalje.

Ali analiza ima i dublju poruku koja kaže da zlo nije nužna pojava. Zlo je otklonjivo. Pitanje je samo: kako nadvladati zlo?

Kako nadvladati zlo?

1. *Rješenje psihologije: princip tunela.* Psihoterapija ulazi u granične situacije, tj. područja koja graniče sa zlom. No ona istodobno znači obranu od zla. Stoga je psihoterapeut katkada prisiljen da navodi pacijenta na to da baci pogled i s onu stranu granice, u zabranjeno područje. Ali nikad ne smije tražiti da se te granice prekorače. Mjesto teorije, neka jedan primjer ilustrira o čemu je riječ. Jedna žena nakon »napada bijesa« (zlo) na svoju sestru ovako je uskliknula: »Ipak te volim, a ova je terapija milost!« Ovaj proces zove se princip tunela, jer upravo nakon mraka često odjednom sine novo svjetlo. Traži se prepoznavanje prisutnosti zla u nama: pogled na potajnu mržnju ili zavist, općenito na neprijateljske osjećaje, može značiti prvi korak prema oslobađanju od njih.

Što može, dakle, psihoterapija? Može *otkloniti zapreke* na putu prema dobru. Može proširiti horizont motiva.

Drugi način kako psihoterapija može pomoći suzbijanju zla jest *analiza napasti*. Pri tumačenju zla u svim religijama i psihologijama ima nekih okolnosti koje su očite. Jedna takva okolnost jest spoznaja da se zlo ne javlja »odjednom« nego mu prethodi napast. Psihološki gledano, napast je sukob motiva: dvije nespojive potrebe hoće istodobno odrediti ponašanje. Jedna je potreba: ne činiti nepravdu, a druga: ostvariti ono što čovjek upravo želi.¹⁸

Kako svladati napast? Moderna je psihologija dobrohotna prema nagonima (triebfreundlich, a ne triebfeindlich), što znači da ne postoji u sebi zao nagon ili potreba, nego samo zadovoljenje na krivom mjestu ili na krivi način, tj. na račun drugog čovjeka (nepravda). Stoga je jedan od putova svladavanja napasti taj da ih posvijestimo. Imajući to pred očima, možemo redefinirati neke klasične pojmove askeze.

Samosvladavanje znači da mi sami sprečavamo ispunjenje vlastitih poticaja i želja. Pozitivnije rečeno: sposobnost da se nutarnji pokreti i vanjsko djelovanje uvjetuju slobodno odabranim mjerilima. Kršćanska predaja strategiju svladavanja napasti gradi na pramodelu napasti u Bibliji. U psihologiji je danas inače u modi pozivanje na biblijske pramodele i simbole (npr. Kainov kompleks na početku ovog predavanja). Ako ti modeli vrijede za tumačenje zla, zašto ne bi vrijedili i za tumačenje dobra, odnosno sprečavanje zla? U svim biblijskim opisima napasti ima nekoliko zajedničkih elemenata. Napast, koja se često prikazuje kao za-

¹⁸ Usp. GDRRES, *nav. dj.*, str. 140–141.

htjev napasnika, najprije se *pusta u nutrinu*. Dakle, prva reakcija nije potiskivanje nego posvještenje, tj. puštanje da se napasnik »izgovori«. Napasnikov govor često je strukturiran teološki. Đavao argumentira Božjim rječnikom, kao već u zemaljskom raju, kao kod Isusa. Isus također pušta da napasnik »uđe« u njegovu svijest, mišljenje i maštu. Ne sluša samo njegove sugestije, nego čuje i njegovu argumentaciju. Isus *ne tabuizira* ni đavla ni napast. Tabuizirati znači izbjegavati kontakt: ne gledati, ne slušati, ne približavati se, ne dodirnuti. Isus mu, naprotiv, upućuje isto tako argumentiran odgovor u kojem skida masku sa zla koje se pokazuje u ruhu dobra. Štoviše, đavao smije i dalje govoriti, sve dok ne iscrpi sve napasti (Mk 1,13). Isus upotrebljava sredstvo koje i psihoanaliza preporučuje kao najadekvatniji put da se suoči s nepodnošljivim predstavama i zlim željama. To je put mislene razrade. Ako hoćete suvremenijim jezikom: kognitivni pristup. Tek nakon toga može slijediti oštro otklanjanje zla: »Odlazi sotonu!« (Mt 4,10).

U ovom stavu uključeno je još jedno klasično iskustvo s obzirom na postupanje s napastima: nadomijestiti prividne vrednote suprotnom vrednotom koja ima bar jednako toliku privlačnost kao napast. Napast se ne može izravno otkloniti u prazno. Isus ne pobija napasnikove argumente nego im suprotstavlja nove argumente. Dakle, gledano psihološki, napasti su motivi, a motivi su u sebi dobri. Motivi se mogu oslabiti samo drugim motivima. Možda će nas šokirati ova tvrdnja: napasti su vrednote. One se mogu otkloniti samo tako da im se suprotstavi bolji put za njihovo ostvarenje. Čovjek ne može duže hodati »u prazno«. Ovdje vrijedi ovo pravilo igre: mijenjati sve za sve: zdjelu leće za prvorođenstvo, dragulj za čitavo imanje, čitav svijet za dušu.

Tradicionalno kršćanstvo isticalo je *askezu* kao sredstvo za sprečavanje zla. Ona ne znači mučenje sebe, nego se danas zove trening, uvježbavanje taktike za borbu protiv zla. Drugo ime za askezu je pokora. Unutar nje četiri su se oblika preporučivala za svakoga: bdijenje i molitva, post i milostinja. Dva posljednja mogu se danas prevesti sa »smanjena konzumacija zbog drugih«. Prvo sredstvo, bdijenje, odricanje od sna, također se danas u psihoterapiji nanovo otkriva kao uspješno sredstvo za smanjenje osjećajne osjetljivosti, osobito pri liječenju depresije. (»Krevet je za spavanje. Ako ne možete zaspati za deset minuta, ustanite i radite nešto!«)

Time i stižemo do granice psihoterapije. Ona može olakšati osjećaj krivnje, ali ne može oprostiti grijeh. Tako se, htjeli mi ili ne htjeli, na kraju ipak moramo vratiti religiji, i to kršćanstvu, koje jedino za sebe tvrdi da može oprostiti grijeh u ime Boga.

2. *Rješenje religije: oprostjenje*. Nema sumnje da je i u kršćanskoj svijesti došlo do nekih promjena s obzirom na shvaćanje zla. Oslanjajući se na Rahnera, pokušat ćemo skicirati te promjene.¹⁹

¹⁹ Usp. RAHNER, K. u GÖRRES, A. — RAHNER, K., *nav. dj.*, str. 21C. i dalje.

Prije je kršćanin doživljavao, percipirao svoju osobnu povijest više-manje kao zbroj susljednih, poredanih *pojedinačnih čina*. Na temelju ovakve slike o sebi prijašnja ispovjedna praksa bila je sama po sebi razumljiva: nabranje istih tih pojedinačnih čina. Nema sumnje da u ovom tradicionalnom pristupu ima istine koja i danas obvezuje: čovjek se ostvaruje u pojedinačnim činima. Ali stoji i to da je ovakva samodefinicija mnogima danas strana. Mi ne gledamo više na sebe kroz pojedine čine, već vidimo sebe kao *jedinstveni projekt*. Čovjek sebe shvaća kao subjekt slobode. Istodobno je svjestan da se ta sloboda može potpuno ostvariti — iskoristiti — samo u nekim temeljnim opredjeljenjima, pa pojedinačni čini svagdanjeg života dobivaju svoj pravi lik u svjetlu tih temeljnih opcija. Tu slobodu doživljavamo kao *odgovornost za svoj život*.

Ove promjene u samoshvaćanju imaju svojih posljedica u ispovjednoj praksi. Postoji tendencija da se pojedini čini bagateliziraju uz dojam, da su oni, u najboljem slučaju, neizbježne slabosti prosječnog čovjeka zbog kojih nema mnogo smisla uznemirivati komplicirani crkveni aparat. Rahner misli da bi se ispovijed mogla produbiti upravo na temelju spomenute nove koncepcije čovjekove odgovornosti za sebe. Treba u sebi probuditi svijest o tome da se ne smije prepustiti stihiji djelovanja trajne sebičnosti ili potajne iritiranosti prema Bogu ili sličnim stavovima koji mogu determinirati čitavo naše djelovanje. Od vremena do vremena čovjek se mora suočiti sa sobom i preuzeti odgovornost za sebe. Otklanjanje zla onda se događa u distanciranju sebe od zla i okretanju prema Bogu, koji jedini može oprostiti učinjeno zlo.

Zaključak

Krenuli smo od pitanja: Odakle zlo u nama? Bilo bi logično očekivati odgovor na zadano pitanje. Neka mi bude dopušteno zaobići izravan odgovor. Bojim se da psihologija ne može na njega adekvatno odgovoriti. Međutim, tijekom analize nametnuo nam se odgovor koji je s aspekta individualnog života i dobrobiti osobe važniji od svega ostalog. Taj odgovor glasi: *zlo nije nužno*. Odgovor na problem zla jest bilo kakav stav zauzet prema njemu. Jer, budući da se zlo ne može htjeti kao zlo — to je psihološki nemoguće. Stoga svaki zauzeti stav, pa i puko razmišljanje o zlu, jest otklanjanje zla. Uostalom, to dokazuje i činjenica da je ovom Zemljom jednom hodao Čovjek, koji je išao svijetom čineći dobro. Svjedočanstvo za to da zlo u individualnom životu nije nužna pojava.

Krenuli smo od fenomena zla i stigli do čovjekove odgovornosti za sebe. Kao završni akord naših razmišljanja neka stoje ovih pet osnovnih spoznaja o pojavi zla.

1. *Zlo je potpuno neprihvatljivo*. Ako se to jednom shvati i uoči se užas pred zlom, onda nema više kompromisa i prilagođivanja. Nikad se

ne čini zlo kao zlo, nego ili kao prividno* dobro, ili kao dobro na krivom mjestu, ili kao protest, ili kao propust ili kao ostvarenje krivog ideala o sebi.

2. *Zlo je stvarno.* Treba ga respektirati. To ne znači poštovati i odobravati, nego znači trajnu budnost, otvorene oči.

3. *Boriti se protiv zla isto je što i biti čovjek.* Jer izbor između dobra i zla izbor je između razuma i ne-razuma. Izbor između dobra i zla izbor je između afirmacije života, svjesnosti i slobode i nijekanja svega toga. Znači, izbor između odgovornosti za sebe i nijekanja sebe.

4. *Borba protiv zla osmišljava život.* Svaka je smisljena akcija smisljena upravo do te mjere do koje predstavlja otklanjanje zla.

5. *Naš stav prema zlu plod je slobodnog izbora.* Potpuno smo odgovorni za njega. Ništa se tu ne događa automatski, spontano.²⁰

Ako to shvatimo, onda možemo odgovoriti Szondiju: Svijetom ipak ne vlada Kain, nego čovjek!

WHY IS MAN EVIL?

Summary

The existence of evil is a fact. There are authors (like Szondi) who argue that evil is inevitable. The author of the above article challenges this theory and maintains that at the level of individual psychology evil is not necessary to personal self-realization. He reaches this conclusion by analysing the motives of evil. The main motives are good but misplaced, protest against the existing world-order, false self-image and false sense of rights. Evil in psychology is often equated with aggression. Again, two opposing views contend for explanation: aggression is an innate trait, and aggression is a learned trait. The author maintains that aggression is created by false educational systems.

²⁰ KOESTENBAUM, P., *The New Image of the Person.* Greenwood, London 1978, str. 260–262.